

PAVOL MALINIAK*

Podoby viacjazyčnosti v rukopisných kázňach Izáka Abrahamidesa Hrochotského¹

MALINIAK, P.: Forms of Multilingualism in the Manuscript Sermons of Isaac Abrahamides Hrochotius. *Slavica Slovaca*, 59, 2024, No 1, pp. 150-158 (Bratislava).

Isaac Abrahamides, using the predicate Hrochotius, was one of the leading figures of the Reformation in Upper Hungary at the turn of the 16th and 17th centuries. A large manuscript collection of his sermons has been preserved from the period 1600-1601, when Abrahamides was an evangelical preacher in Zvolen. The main language of the sermons is Slovakized Czech, accompanied by frequent passages in Latin. In addition, Germanisms and Hungarianisms are also present in the Czech text. The language is also supplemented by glosses in Greek and Hebrew. The study notes the context in which the different languages were used and focuses on the rhetorical practices of the preacher. Compares the role of developed literary languages with the living vernacular that facilitated understanding for sermon audiences.

Multilingualism, Vernacular languages, Sermons, Early Modern Age

Úvod

Téme dvojajazyčnosti a viacjazyčnosti v stredovekej a ranonovovekej spoločnosti venujú dlhodobu pozornosť predovšetkým filologické výskumy. Záujem historiografie sa nejavil natoľko intenzívny, pričom systematický rozvoj domáceho bádania možno pozorovať najmä v uplynulej dekáde. Z perspektívy historikov stojí v popredí sociokultúrny prístup zameraný na okolnosti, v ktorých sa konkrétny jazyk používal (jazyková prax) a aké roly v danom kontexte plnil. Prameňmi sa okrem jazykových pamiatok stávajú zmienky o používaní jazykov, ich funkcie a hierarchia, ako i jazykové kompetencie používateľov. Samostatnú pozornosť pritom vyžaduje vzťah jazykov voči náboženstvu, osobitne ich výber v dušpastierstve a kazateľstve.² Predložený príspevok má cieľ identifikovať rôznorodé podoby jazykového prejavu a praxe zvolenského reformačného kazateľa Izáka Abrahamidesa. Zároveň sa pokúša zodpovedať otázku, aké dôvody a okolnosti viedli k rozlišovaniu medzi univerzálnym a špecifickým jazykovým kódom v texte kázni.

Izák Abrahamides Hrochotský (1557–1621) pochádzal z meštianskej rodiny povýšenej do šľachtického stavu. Jeho predkovia boli remeselníci a do Zvolena sa prisťahovali z blízkej

* Doc. PhDr. Pavol Maliniak, PhD., Katedra histórie, Filozofická fakulta, Univerzita Mateja Bela, Tajovského 40, 974 01 Banská Bystrica; pavol.maliniak@umb.sk; ORCID: 0000-0001-5763-2090.

¹ Tento text je výstupom z riešenia projektu APVV-19-0456 SKRIPTOR – Inovatívne sprístupnenie písomného dedičstva Slovenska prostredníctvom systému automatickej transkripcie historických rukopisov.

² Szende, K.: Integration through Language: The Multilingual Character of Late Medieval Hungarian Towns. In Keene, D. – Nagy, B. – Szende, K. (eds.): Segregation – Integration – Assimilation. Religious and Ethnic Groups in the Medieval Towns of Central and Eastern Europe. London – New York: Routledge, 2016, s. 221-224; Benka, P.: Jazyk v historickom výskume: Politické implikácie jazykovej praxe v Uhorsku v 16. a 17. storočí. In: Historický časopis, 2022, roč. 70, č. 4, s. 640-641, DOI: <https://doi.org/10.31577/histcaso.2022.70.4.3>

dediny Hrochoť. Základy vzdelania získal Abrahamides vo zvolenskej mestskej škole. Neskôr študoval najmä v okolitých banských mestách. Štúdium magistra filozofie absolvoval na univerzitách v Prahe a Lipsku. Pôsobil ako vychovávateľ vo Viedni a krátko pri cisárskom dvore. Okolo roku 1586 sa však vrátil do Zvolena, kde sa stal rektorom školy. Potom účinkoval na poste mestského notára v Kremnici. Následne si zvolil povolanie evanjelického duchovného (vo Wittenbergu ho vysvätil Egidius Hunnius). V rokoch 1595–1607 bol farárom a dekanom vo Zvolene, zároveň aj notárom kontubernia. Napokon odišiel do Bojníc, kde vystupoval v úrade prepošta a bol zvolený za superintendenta.³ Z Abrahamidesovho pôsobenia vo Zvolene pochádza súbor kázni z rokov 1600–1601. Rukopis prevažne v slovakizovanej češtine sa zachoval v origináli v rozsahu 722 strán. Novšie bádanie preň navrhlo označenie Zvolenská postila. Zbierku tvorí 30 kázni a tri iné útvary, v pozmenenom poradí zviazané v spoločnej väzbe. Najväčšiu pozornosť venujú morovej epidémii. Okrem toho pojednávajú aj o drahote a hlade, predávaní odpustkov, strigách a vrahyniach, pomiteľnosti ľudského života, pôžičkách a úžere, ako aj o boji proti Turkom. Z datovania a pôsobiska sa môže odchyľovať presne nedatovaná rozlúčková reč (valedikcia) venovaná Jánovi Jacobeiovi, farárovi v Selciach vo Zvolenskej stolici.⁴ Členenie kazateľského žánru nepravidelne vyjadrujú latinské označenia tém. Okrem zovšeobecňujúceho *concio* Abrahamides špecifikoval svoj postup využívaním konkrétnych prípadov pojmom *homilia*, miestami aj s bližším určením úvodnej časti *exordium*.⁵ Žánrové zaradenie typu *sermo* zastupuje krátky text poznámok z kázne o odpustkoch od stredovekého augustiniánskeho mnícha Gottschalka Hollena.⁶ V celej zbierke ide o ojedinelý text písaný iba v latinčine, ktorý zrejme slúžil ako podklad pre zostavenie kázne.

Na základe súčasného stavu poznania možno len uvažovať, či zbierku kázni vlastnili potomkovia Izáka Abrahamidesa. Jeho syn Šimon Abrahamides († pred 1673) bol evanjelickým duchovným v Jelšave, Novom Meste nad Váhom a v Skalici. V kňazskej službe pokračoval aj Šimonov syn Daniel Abrahamides († 1662), ktorý pôsobil ako dvorný kazateľ v zadunajskom Bozsoku. Následne bol maďarsko-slovenským kazateľom v Bratislave.⁷ Je otázne, či rukopis používali ako modelové kázne viaceré generácie kazateľov. Zbierka nejaví známky výrazného opotrebovania ani úprav a neobsahuje zásahy mladších rúk zo 17. storočia. Neskôr sú indicie, že kázne získal bibliofil, zberateľ tlači a rukopisov Juraj Ribay. Katalóg jeho knižnice zahŕňal dielo *Concordantia Evangelistarum*, ktorého čistopis mal údajne vyhotoviť Izák Abrahamides.⁸ Slavistickú časť Ribayovej knižnice odkúpil v roku 1807 gróf Mikuláš Jankovich.

³ Buchwald, G. (ed.): Beiträge zur Kenntniss der evangelischen Geistlichen und Lehrer Oesterreichs aus den Wittenberger Ordiniertenbüchern seit dem Jahre 1573. In: Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Oesterreich, 1900, Jg. 21, s. 123–124; Kovačka, M. a kol.: Osobnosti Žilinskej synody. Malý biobibliografický slovník. In: Kovačka, M. (ed.): Akty a závery – zákony a ustanovenia Žilinskej synody. Martin: Slovenská národná knižnica, 2010, s. 66–67.

⁴ Slovenská národná knižnica – Literárny archív (ďalej LA SNK), Zbierky a fondy, Literárne rukopisy, XXXI, 240 Fedor Ruppeldt, sign. 240 BN 1, pag. 1–722; Ruppeldt, F.: Izák Abrahamides – kazateľ. In: Cirkevné listy, 1963, roč. 76, č. 7–8, s. 124–126; Kišš, I.: Etická kritika slovenskej spoločnosti v kázňach Izáka Abrahamidesa z roku 1600 (Rozbor doposiaľ neprebádaného rukopisu Zvolenskej postily). In: Cirkevné listy, 2010, roč. 134, č. 1–2, s. 37.

⁵ LA SNK, sign. 240 BN 1, pag. 3, 59, 135, 171, 331, 355, 383, 411, 523, 547, 567, 591, 595, 627, 679, 699. K žánrovému členeniu Brtňanová, E.: Stredoveká scholastická kázeň. Bratislava: Veda, 2000, s. 51–53; Labancová, I. – Kuzmová, S.: Františkánske kázne z 18. storočia. Pamätníky slovenského jazyka. Vol. VI. Teologicko-náboženské dokumenty. Diel I. Bratislava: Univerzita Komenského, 2021, s. 22, 27–28.

⁶ LA SNK, sign. 240 BN 1, pag. 521–522.

⁷ Csepregi, Z.: Evangélikus lelkészek Magyarországon (ELEM) II/1. A zsolnai zsinattól (1610) a soproni országgyűlésig (1681). II/1: Nyugat-Magyarország (a dunántúli, a bajmóci és a felső-dunamelléki egyházkerület). Budapest: RECITI, 2020, s. 43. Dostupné: <https://mek.oszk.hu/23000/23048/23048.pdf> [cit. 20. 5. 2023].

⁸ SNK, Simplikát – fotokópia, sign. SB 52 532, Catalogus Venalis Bibliothecae Slavo-Bohemicae Georgii Ribay, 1804, pag. 96: „Concordantia Evangelistarum To gest: Celá Hystoria P. G. Krysta ze čtjř Ewangelistu srownaná a spolubraná

Nemožno vylúčiť, že práve v tom období bol v zbierke evidovaný rukopis kázni.⁹ Od nasledujúcich desaťročí sú už osudy diela spoľahlivejšie zdokumentované. Abrahamidesove kázne vlastnil kňaz a literát Ján Kollár, pričom rukopis zostal na evanjelickej fare slovenského zboru v Budapešti. Neskôr sa kázne nachádzali vo vlastníctve rodiny Bothárovcov. V roku 1929 ich spolu s ďalšími slovacikami vo Viedni odkúpil Fedor Ruppeldt, neskôr evanjelický biskup. Ruppeldt realizoval prvý podrobnejší výskum rukopisu. Vyhotovil poznámky (čiastočne publikované) napr. k jazykovej charakteristike, k filozoficko-exegetickému i rétorickému zameraniu kázni. V jeho osobnom fonde sa prameň dostal do Slovenskej národnej knižnice, kde je v súčasnosti dostupný pre bádanie.¹⁰

Literárny a hovorový jazyk

Historický výskum začal upriamovať pozornosť na fenomén ústnej kultúry a jeho prejavy od 80. rokov 20. storočia, po uverejnení diela Waltera J. Onga. Predstavil systematizujúci pohľad na dlhotrvajúci prechod spoločnosti a myslenia z orálnej do písomnej formy. Upozornil na skutočnosť, že texty z obdobia stredoveku a nastupujúceho novoveku ešte zachovávali pôvodné orálne schémy, napr. aditivnosť, kumulatívnosť a nadbytočnosť vo vyjadrovaní. V európskej historiografii obrat k jazyku a vplyv literárnej teórie postupne presmeroval záujem od dominujúcej latinskej vzdelanosti a gramotnosti k transformácii vernakulárnych jazykov do písomnej podoby.¹¹ Vzťah medzi napísanými a prednášanými kázňami je aj predmetom súčasného slovenského bádania. Až po preklenutí bariéry medzi písanou a ústnou podobou je možné rekonštruovať, v akej podobe kázeň odznela pred publikom.¹² V prípade kázni Izáka Abrahamidesa ponúka možnosti pre interpretáciu používanie rôznych jazykov a zároveň štýlov prejavu. Napriek zachovaniu v písomnej forme môžu odrážať pôvod z literárnej i orálnej sféry.

Striedanie jazykov s ich vlastnou funkciou a odstupňovaným spoločenským významom dokladá primárna ľudová reč kázni (podľa okolností čeština, slovakizovaná čeština, slovenčina) dopĺňaná textom v latinčine, zriedkavo v gréčtine a výnimočne v hebrejčine. Diglosiu prejavujúcu sa v súbežnom používaní hovorových a literárnych (biblických) jazykov možno považovať za jeden z typických znakov kázňovej tvorby. I keď reformácia posilnila význam ľudových jazykov v náboženskej oblasti, univerzitná vzdelanosť, tradícia a vplyv humanizmu priniesli v mnohých mestách spätnú latinizáciu písomnej kultúry. Latinčina si naďalej udržiavala

skrze Nikodéma Sartoria, Cýrkwy Staro-Zwolenské zprávce. Dedicat Balthasar Glosius Juratus toti Senatui Veterosoliensi, ubi peculiaria quaedam de Isaco Abrahamide occurrunt, cuius manu propria volumen hoc nitide scriptum est. 1591". Dielo sa zachovalo dodnes, avšak rukopis nepreukazuje autorstvo Abrahamidesa. Országos Széchényi Könyvtár Budapest, Kézirattár, sign. Q. Slav. n. 12, Concordantia Evangelistarum, To gest czela hystorya anebo Evangelium milého a gedíného Pana nasseho Ježísse Krysta, 1590 (1591). Za informáciu ďakujem kolegovi doc. Imrichovi Nagyovi.

⁹ Záznam rukou z 19. storočia na titulnom liste: „13 (?) Pro memoria conservandus. J. M.“. LA SNK, sign. 240 BN 1, pag. 1; Klimeková, A.: Územne slovacikálne tlače 18. storočia v knižnici Juraja Ribaya. In Dudok, M. – Kovačka, M. (eds.): Jur Ribay 1754–1812. Život, dielo, doba. Martin: Slovenská národná knižnica, 2007, s. 70–71.

¹⁰ LA SNK, sign. 240 AN 3, Úvahy o kázňovke – rukopise I. Abrahamidesa z r. 1600–1601; Ruppeldt, F.: Izák Abrahamides – kazateľ, c. d., s. 124–127; Kišš, I.: Výskumy Fedora Ruppeldta na Abrahamidesovej postile z r. 1600 – 1601. In Cirkevné listy, 2010, roč. 134, č. 5, s. 8–14.

¹¹ Ong, W. J.: Technologizace slova. Mluvená a psaná řeč. Praha: Karolinum, 2006, s. 47–52. K využitiu Ongovho diela podrobnejšie Adamska, A.: Orality and Literacy in Medieval East Central Europe: Final Prolegomena. In Mundal, E. – Wellendorf, J. (eds.): Oral Art Forms and their Passage into Writing. Copenhagen: Museum Tusulanum Press, 2008, s. 70, 76–79; Cohen, Th. V. – Twomey, L. K.: Introduction. In Cohen, Th. V. – Twomey, L. K. (eds.): Spoken Word and Social Practice: Orality in Europe (1400 – 1700). Leiden: Brill, 2015, s. 14–15.

¹² Brtňanová, E.: Stredoveká scholastická kázeň, c. d., s. 39–40; Labancová, I. – Kuzmová, S.: Františkánske kázne z 18. storočia, c. d., s. 25–26; Labancová, I.: Jazyk kazateľnice. Multilingvizmus vo františkánskom kazateľstve 18. storočia. Pamätníky slovenského jazyka. Vol. VII. Monografia. Diel 2. Bratislava: Univerzita Komenského, 2021, s. 43–46.

postavenie prestížneho jazyka, vyjadrovala vzdelanie a sociálny status.¹³ Abrahamidesov text zahŕňa súvislé latinské pasáže v podobe celých viet, zvyčajne však v podobe kratších spojení. Vyskytujú sa doslova na každej strane rukopisu. Predstavujú príležitosti, témy – perikopy, ďalšie citáty z Písma (najmä starozákonné knihy), úryvky z antických či ranokresťanských autorov (napr. Vergilius, Ján Zlatoústý, sv. Augustín), ako aj z neskorostredovekých a súdobých diel (napr. Ulrich Molitor, Martin Luther, Robert Bellarmin) s odkazmi na príslušné vydania na margu. Napokon značný podiel latinských pasáží tvoria ustálené pojmy, frázy a príslovia.¹⁴ Latinské pasáže v rukopise nebývajú preložené, skôr sú v primárnom jazyku komentované. Túto skutočnosť možno vysvetliť prekladáním pasáží priamo počas čítania – prednášaním kázni. Treba pripustiť, že časť textov kazateľ neprekladal. Dôvodom bolo napr. používanie terminológie existujúcej v latinčine, ale ešte nie vo vernakulárnom jazyku. Ďalším dôvodom boli zdroje obsiahnuté iba v latinskom jazyku. Pokiaľ pasáže odzneli v latinčine, aj takéto poslanstvo kazateľa bolo účinné a vplývalo na poslucháčov, hoci mu nerozumeli. Zámerom bolo dodať kázňam oficiálnosť, precíznosť, dôveryhodnosť a štylisticky ich obohatiť.¹⁵

Izák Abrahamides sa k všadeprítomnému používaniu latinčiny takmer nevyjadroval. Iba výnimocne sa vymedzil voči latinskej Biblii (Vulgáte, s ktorou inak bežne pracoval) materinskou rečou. V jednej z kázni o odpustkoch upozornil, že latinské Písmo najviac používajú katolíci. Kriticky sa postavil k bule pápeža Pavla III. (dekrét Tridentského koncilu) zakazujúcej laickým veriacim používanie a tlačiarom šírenie Biblie v materinskom jazyku. Dodal k tomu, že tí, ktorí ovládajú iba svoju materinskú reč a latinčinu sa nenaučili, zvyčajne málo vedia o Biblii. Zvlášť, ak sa takéto Písmo cituje aj na kázňach.¹⁶ V tomto prípade sa nejaví ako určujúci len jazykový problém. S jednostranným používaním liturgickej latinčiny na úkor materinských jazykov kazateľ spojil moc pápeža. V kontexte reformačného kazateľstva vystupovala okrem zrozumiteľnosti aj požiadavka slobodne komentovať biblické texty. Publikum im mohlo porozumieť počas obširnej exegézy v ľudovej reči. Rétorika sa pritom nevyhnutne presúvala z orálneho do chirografického sveta. Písanie, čítanie a vplyv kníhtlače viedli k rozširovaniu slovnej zásoby a k presnosti vyjadrovania myšlienok. Zapisovanie a následné čítanie kázni sa prejavilo v príručkách rétoriky v 16. storočí v troch fázach vzniku prejavu: voľba témy, usporiadanie a štýl. Bežne sa už vynechávala pamäť a minimalizoval sa prednes.¹⁷ Pretrvávala zároveň jedna zo zásad *ars praedican-*

¹³ Tóth, I. Gy.: Literacy and Written Culture in Early Modern Central Europe. Budapest: CEU Press, 2000, s. 144-145; Kämmerer, C. M.: Codeswitching in Predigten des 15. Jahrhunderts. Mittellatein – Frühneudeutsch. Mittellatein – Altitalienisch/Altspanisch. Berlin: Logos Verlag, 2006, s. 46-52; Burke, P.: Jazyky a spoločenství v rané novověké Evropě. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2011, s. 46-48; Szende, K.: Integration through Language, c. d., s. 209-210; Labancová, I.: Jazyk kazateľnice, c. d., s. 49-51.

¹⁴ LA SNK, sign. 240 BN 1, pag. 3, 117, 184, 435, 487, 508, 586, 693; Kišš, I.: Výskumy Fedora Ruppeldta na Abrahamidesovej postile z r. 1600–1601, c. d., s. 12.

¹⁵ Škovierová, A.: Pomer latinčiny a slovenčiny v kázňach Dominika Mokoša *Sermones panegyrico-morales*. In Žeňuch, P. (ed.): Život slova v dejinách a jazykových vzťahoch (Na sedemdesiatiny profesora Jána Doruľu). Bratislava: Slavistický kabinet SAV, 2003, s. 249; Kämmerer, C. M.: Codeswitching in Predigten des 15. Jahrhunderts, c. d., s. 40; Labancová, I.: Jazyk kazateľnice, c. d., s. 79-81, 124.

¹⁶ „Zmysl a rozum slowjčka indulgentia w Byblii latinské, která od pápeženczůw negwjczje se vjžwá (nebo leykům u njch Byblia w mateřinské řečj mimo obzwlasstnjho indultu gest zapowěděna čjsto, gakož v drukárom tisknuti, a to skrze bulan Pauli III. Otdať tj, kterj toliko swau mateřinsku řeč wmej j latinského jaziku se nēnaučili, obyčegne málo czo wědj o Biblii, zwlasstt ponewádz y na kazněch řečj a swědectwj Pjsmá swetssjho u njch přiwozované bywagj) gest tento, že se skrze toto slowo rozumj: propusstěnj, anebo popusstěnj“. LA SNK, sign. 240 BN 1, pag. 448. Príslušný dekrét koncilu: Hrdina, I. A. (ed.): Dokumenty Tridentského koncilu. Praha: Krystal OP, 2015, s. 20-21.

¹⁷ Ong, W. J.: Technologizace slova. Mluvená a psaná řeč, c. d., s. 121, 125, 133-134; Burnett, A. N.: How to Preach a Protestant Sermon. A Comparison of Lutheran and Reformed Homiletics. In: Theologische Zeitschrift, 2007, Jg. 63, Ht. 2, s. 110-112; Kecskeméti, G.: The Role of Early Protestant Homiletics in the History of European and Hungarian Literary Thought. In Jankovics, J. – Németh, S. K. (eds.): Die Ideologie der Formen. Rhetorik und Ideologie in der

di, ktorá určovala, aby sa kazateľ nechválil vlastnou múdrosťou a prehovoril iba v mene Božej chvály a upevňovania spoločenstva.¹⁸ V kazateľskej tvorbe Izáka Abrahamidesa sa azda kvôli vyspelému písomnému prejavu a veľkému rozsahu textu prejavoval skôr opačný trend – rozvínuté citovanie a odkazovanie na zdroje. Ľudový jazyk tým čiastočne nadobúdala literárnu úroveň, ktorú mohli podporovať prepínanie kódu do tradičných jazykov Biblie.

Vzdelanie v menej zastúpených liturgických jazykoch dokumentovali gréčtina a hebrejčina. Abrahamides uvádzal pojmy i celé vety v gréčtine, ktoré vzápätí prekladal a vysvetľoval češtinou alebo latinčinou. Gréčtinu neuplatňoval systematicky. Úryvky z nej sa koncentrovali v kázňach o trestaní stríg, kde citoval napr. Ignáca Antiochijského, Hippokrata a Claudia Galeana.¹⁹ Hebrejčina, označená ako židovský jazyk, je podľa súčasných poznatkov prítomná iba na dvoch miestach rukopisu. Abrahamides ňou zapisoval glosy pri etymologizovaní pojmov jubileum a milosrdenstvo. Odvolával sa na knihu proroka Izaiáša, ktorú porovnal s gréckou a latinskou verziou. Na rozdiel od gréčtiny, jeden zo zápisov v hebrejčine poznačil na margu a priamo v texte kázne zapísal preklad a význam slova.²⁰ V protiklade s latinskými pasážami môže prekladanie vypovedať o obmedzenom okruhu potenciálnych recipientov s vyšším vzdelaním, navyše iba v mužskej časti populácie. V mestskej škole vo Zvolene popri latinčine vznikali predpoklady aj pre osvojovanie gréčtiny a hebrejčiny,²¹ avšak najpravdepodobnejšie išlo o základy jazykov. Napokon aj Izák Abrahamides sa v obidvoch jazykoch podľa vlastných slov zdokonaľoval tri roky počas štúdia v Mošovciach.²² Prevažne gréčtiny nad hebrejčinou súčasne naznačuje, že kompetencie kazateľa v obidvoch jazykoch azda neboli vyrovnané.

V gramotnej časti obyvateľov zohrávala úlohu zjednocujúceho jazyka latinčina. Paradoxne preto mohla slúžiť poslucháčom kázni, ktorí nedostatočne rozumeli slovenčine alebo slovakizovanej češtine. Takéto podmienky spĺňala prinajmenšom jedna z kázni. V septembri 1600 sa vo Zvolene konala prehliadka vojska proti Osmanom za účasti šľachticov a hlavného kapitána Gašpara Tribela. Abrahamides pred nastúpeným vojskom zhrnul posolstvo kázne výrokmi striedavo v češtine a latinčine.²³ Predovšetkým výskumy Istvána Gy. Tótha poukázali na aktívnu znalosť latinčiny v rôznych sociálnych skupinách obyvateľov novovekého Uhorska. Na druhej strane, používatelia (zvyčajne muži) sa často vyznačovali jednoduchou úrovňou jazyka s množstvom

frühen Neuzeit unter besonderer Berücksichtigung des deutschen Sprachraums und seiner Ausstrahlung nach Ungarn. Budapest: Balassi Kiadó, 2006, s. 57-59.

¹⁸ Zreteľne to vyjadril Martin Madarás, evanjelický kazateľ v Prešove na začiatku 17. storočia. Zdôraznil, že nepíše „pre veľkých učencov, ktorí uverili, že pojedli Minervu a múdrosť a *Soli sapiunt*, že iba oni sú múdri, ale pre podobne prostoduchých, ako je on, *quorum scire hoc est, nihil scire*“. Kecskeméti, G.: Kazanie, retoryka, historia literatury. In Axer, J. – Szörényi, L. (eds.): *Latinitas Hungarica. Ľacina w kulturze węgierskiej*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2013, s. 412-413.

¹⁹ LA SNK, sign. 240 BN I, pag. 41, 49, 333, 375, 445-446, 526, 541, 551, 554-555, 562, 568, 576, 579, 581-582, 694. K výkladu pojmov *limos*, *loimos* (pag. 333), *ep echein* (pag. 576) viac Kišš, I.: Etická kritika slovenskej spoločnosti v kázňach Izáka Abrahamidesa z roku 1600, c. d., s. 39-40, 43.

²⁰ LA SNK, sign. 240 BN I, pag. 416, 445; sign. 240 AN 3, Úvahy o kázňovke – rukopise I. Abrahamidesa z r. 1600-1601, s. 14.

²¹ Súpis kníh po bývalom rektorovi zvolenskej školy Baltazárovi Alitiovi v roku 1589 zahŕňal napr. grécku gramatiku od Martina Crusia, syntax gréčtiny od Jána Posselia, katechizmus a básne v gréčtine, hebrejskú gramatiku od Valentína Schindlera, hebrejskú gramatiku od Michala Neandra, hebrejský lexikón od Jána Avenaria Egrana. Bajáki, R. – Bujdosó, H. – Monok, I. – Viskolcz, N. (eds.): *Magyarországi magánkönyvtárak IV*. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2009, s. 18-25.

²² Buchwald, G. (ed.): *Beiträge zur Kenntniss der evangelischen Geistlichen und Lehrer Oesterreichs aus den Wittenberger Ordiniertenbüchern seit dem Jahre 1573*, c. d., s. 124.

²³ S ukážkou pasáže Maliniak, P.: *Tematizácia osmanského ohrozenia v kazateľskej tvorbe Izáka Abrahamidesa Hrochotského*. In: *Kultúrne dejiny*, 2022, roč. 13, č. 2, s. 190, DOI: <https://doi.org/10.54937/kd.2022.13.2.179-198>

chýb a rôznou výslovnosťou.²⁴ Poznatky o hierarchii a rôznom kontexte používania jazykov ďalej dopĺňa korešpondencia, ktorú Abrahamides viedol v pozícii evanjelického duchovného vo Zvolene a neskôr v Bojniciach. V oficiálnych listoch adresovaných šľachte, zvlášť členom rodu Thurzovcov, uprednostňoval latinčinu s ojedinelými nemeckými glosami. V kontakte s prostredím stredoslovenských banských a malokarpatských vinohradníckych miest volil nemčinu.²⁵ Rôznorodé sociálne, etnické a vzdelanostné podmienky sa prejavovali aj v uplatňovaní hovoreného slova. Príkladom je pohreb palatína Juraja Thurza v Bytči. Pohrebné reči počas obradov zabezpečovali viacerí kazatelia striedavo v slovenčine a maďarčine. Hlavnú smútočnú reč a nadväzujúcu kázeň pred oltárom však predniesol superintendent Izák Abrahamides v neutrálnej latinčine. Jeho dlhý prejav vyšiel v rovnakom roku tlačou (rovnako, ako pohrebné reči v slovenčine). Nie je prekvapujúce, že latinský text nenarušujú žiadne glosy z iných jazykov.²⁶ Prejav prispôsobený poslucháčom a potom aj čitateľom rôzneho pôvodu kládol požiadavku na univerzálny jazykový kód a jednotne prijímané poslanstvo.

V podmienkach malej mestskej komunity napĺňala očakávania kázeň v materinskom jazyku. Podľa zaužívanej praxe mal kazateľ prednášať zrozumiteľne a účelne s vopred premyslenými slovami pre pochopenie ľudu. Ťažkosti ho nemali odradiť od prekladania z latinčiny do ľudovej reči. Mal použiť zodpovedajúci zmysel slov, nie prekladať od slova do slova.²⁷ Popri prepínaní kódu a miešaní jazykov vyjadrovala prispôbenie publiku primárna reč kázni. Hoci nadobúdala charakter češtiny, Abrahamides ňou vyjadroval emócie tak, ako v živom hovorovom jazyku. Prejavoval sa v slovakizmoch, reáliách každodenného života, ľudovej slovesnosti, výkrikoch, citoslovciach, aj v hanlivom vyjadrovaní. Opakovane pritom oslovoval rodákov – Zvolenčanov pripomínaním príslušnosti k lokálnemu spoločenstvu.²⁸ Skutočnosť, že tento uvoľnene pôsobiaci štýl prejavu bol dôkladne zapísaný môže napovedať, že Abrahamides priblížením k hrubšiemu ľudovému jazyku uľahčoval porozumenie svojich kázni, voči poslucháčom neraz kritických a preťažených citáciami zdrojov.

²⁴ Tóth, I. Gy.: Literacy and Written Culture in Early Modern Central Europe, c. d., s. 131, 135, 140, 143; Burke, P.: Jazyky a spoločenství v rané novověké Evropě, c. d., s. 42-44; Ong, W. J.: Technologizace slova. Mluvená a psaná řeč, c. d., s. 130-131.

²⁵ Ide o 14 listov z rokov 1601–1620. Štátny archív v Banskej Bystrici, fond Magistrát mesta Banská Bystrica, fasc. 378, num. 60; Štátny archív v Žiline so sídlom v Bytči, fond Oravský komposesorát – thurzovská korešpondencia, inv. č. 17, sign. II-A/4, inv. č. 926, sign. IV-A/3; Ila, B. (ed.): A Thurzó-levéltár protestáns egyháztörténeti iratai. In Mályusz, E. (ed.): Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár XV. Budapest: Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1934, s. 17-20, č. 16, s. 144-146, č. 126, s. 200-201, č. 177, s. 239-240, č. 206, s. 273-276, č. 244; Meier, J. – Piirainen, I. T. – Wegera, K.-P. (eds.): Deutschsprachige Handschriften in slowakischen Archiven. Band 1: Westslowakei. Berlin: De Gruyter, 2009, s. 574, č. 225.

²⁶ Lengyelová, T.: Panónske Slnko, druhý Achilles, bojový voz Izraela – thurzovské pohreby v prvej tretine 17. storočia. In Lengyelová, T. – Pálffy, G. (eds.): Korunovácie a pohreby. Mocenské rituály a ceremónie v ranom novoveku. Budapest – Békéscsaba: Historický ústav Maďarskej akadémie vied – Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku, 2016, s. 113; Brtňanová, E.: Dve pohrebné reči (Eliáš Láni a Alexander Socovský). In Brtňanová, E. (ed.): Literárnohistorické kolokvium. I. Stredovek. II. Humanizmus a renesancia. Bratislava: Ústav slovenskej literatúry SAV, 2013, s. 189-200; Oratio Exequialis, Illustrissimo pie memorie Comitū ac Domino Georgio Thvrzoni de Bethlemfalwa. Dicta et Recitata ab ISAACO Abrahamide HROCHOTIO. Levtschoviae: Excudebat Daniel Schultz, 1617. Dostupné: http://147.213.131.4:85/digi/mf/Mf_084/start.htm [cit. 12. 6. 2023]

²⁷ Podľa príručky J. U. Surganta *Manuale curatorum*, vydávanej od roku 1503. Kämmerer, C. M.: Codeswitching in Predigten des 15. Jahrhunderts, c. d., s. 98-99.

²⁸ Ruppeldt, F.: Izák Abrahamides – kazateľ, c. d., s. 126; LA SNK, sign. 240 AN 3, Úvahy o kážnovke – rukopise I. Abrahamidesa z r. 1600–1601, s. 1-3, 12. „A protože napomjñám wás, mojǵ negmill[ssj] zemkowé a Zwolenčáne pro dvě přjčiny“. LA SNK, sign. 240 BN 1, pag. 80. „Slowo a kážanj geho smé potupowáli, yako až posawád činjímé a přjklad tohto sme Zwolenčane dáli y pomjñuly tuden na den s[watěh]jo Wawrinčze“. LA SNK, sign. 240 BN 1, pag. 115. „A tak techda mý nášš Jubilaum Annum držmé a památugmé zdé w Starem Zwoleně, Paná Boha wéłmi pilně a wěrně prosjczé“. LA SNK, sign. 240 BN 1, pag. 440.

Reflektovanie ľudových jazykov

Vzhľadom na striedanie vernakulárnych a literárnych jazykov v celom rukopise si už Fedor Ruppeldt všimol, že Abrahamides opakovane (hoci len sporadicky) rozlišoval a priamo pomenúval jazyky, ktoré v kázňach sám používal. Východisko predstavovalo vnímanie jazyka označovaného s prívlastkami slovenský, náš, prípadne materinský. Do druhej skupiny patrili jazyky chápané ako český, nemecký, latinský, grécky a židovský.²⁹ Na identifikáciu jazykov iba výnimočne nadväzovala ich územná príslušnosť, pričom v doterajšom bádani sa v tejto súvislosti objavili niektoré nepresnosti. Nasledujúci prehľad na základe Ruppeldtovho, ako aj dopĺňajúceho a overujúceho výskumu ponúka všetky doposiaľ známe zmienky o označovaní jazykov. Najpočetnejšiu skupinu tvoria odkazy na slovenský jazyk, resp. reč Slovákov. Abrahamides ich obvykle formuloval v latinčine, iba zriedkavo použil češtinu. Odkazovanie na slovenčinu sa viazalo na vysvetľovanie konkrétnych pojmov a prejavov, pravdepodobne vnímaných ako nejednoznačné alebo problematické. Výsledkom iba nesprávneho čítania rukopisu je údajný prívlastok piesni slovenské. Príslušná pasáž má v skutočnosti pejoratívny obsah.³⁰ Zdôrazňovanie slovenského pôvodu alebo podoby slov nadobúdalo význam pri opise špecifických ľudových výrazov a často kritizovaných kultúrnych a spoločenských javov (prisahy, kliatby, travičstvo) používaných medzi Slovámi, u Slovákov. Abrahamides sa pritom hlásil ku kolektívnej identite a zovšeobecňoval: „u nás Slovákov počuješ..., my Slováci nazývame/hovoríme“.³¹ Vzhľadom na geografické zaradenie a odlišovanie od iných vernakulárnych jazykov je primerané hovoriť o slovenčine, pod čím sa v súčasnosti myslí konkrétny slovenský dialekt alebo predpisovná kultúrna varieta lokálneho jazyka.³²

Ďalšiu podobu reflexie jazykov zahŕňa vysvetľovanie latinskej cirkevnej terminológie s odkazmi na slovenčinu. S vyjadrením pojmov slovensky (*sclavice*, *sclavonice*) kazateľ zdôvodňoval pôvod a význam nevyčerateľných odpustkov v pápežskej bule. Dodal k tomu vysvetlenie v latinčine, že slovensky nevie výraz inak uviesť.³³ V tomto bode sa najpravdepodobnejšie prejavili obmedzenia alebo neistota v presnom vyjadrovaní a prekladaní výrazov, ktoré mali ustálený význam v latinčine, avšak v ľudovej reči sa definície nejavili rovnako dôkladné. Pokiaľ ľudové jazyky mohli vyjadrovať intímnejšie pojmy, latinčina viac vystihovala veci verejné a abstraktné pojmy.³⁴ Iba v ojedinelom prípade sa identifikácia slovenského výrazu prejavila v použití zovšeobecňujúcejšieho a rozvinutejšieho termínu *sclavonismus*. Abrahamides ho označil vlastnou

²⁹ LA SNK, sign. 240 AN 3, Úvahy o kázňovke – rukopise I. Abrahamidesa z r. 1600–1601, s. 12, 14.

³⁰ „mluwiti o oplzłych písničkách slowenskych raději nechci“. Kišš, I.: Etická kritika slovenskej spoločnosti v kázňach Izáka Abrahamidesa z roku 1600, c. d., s. 38; Kišš, I.: Výskumy Fedora Ruppeldta na Abrahamidesovej postile z r. 1600–1601, c. d., s. 12. V rukopise však „mluwítí o oplzlych pjsničkách kurewskyh něchcy“. LA SNK, sign. 240 BN 1, pag. 22.

³¹ „Ba, neskodj odtud tó, že sobě wztj y pryž, anebo kotrgar (inter Sclavos sclavice loqui liceat) pawézu wjry“. LA SNK, sign. 240 BN 1, pag. 73. „Ba giž y u nas Slowakůw slychass [k]láj, sacramentum, ranami Kr[ist]a Panowýmý, těmi totižto wěcmj, kteřjmy nám wěčné spasenj gest obgednáno, ale tj se tymto uměnjm tohoto času obragj, kteřj chtěgj za negwibornegssjch gměnj a držanj byti w auraděch wzněssenych“. LA SNK, sign. 240 BN 1, pag. 112. „Při-čemž wjzwagj yakesy powěrně čary bary etc. kaukus, maukus, bobowy: pa fere nos Sclavi nominamus veneficarum prestigiosas caeremonias, a gistymy slowy zložené kładby, zlorečenj a zakljánj“. LA SNK, sign. 240 BN 1, pag. 529. „Toto gedu dáwánj, a otrawowanj (sic nos Sclavi dicimus) nenj vlastně skutek wražitednych stryg, a take pri strygach zrdjka se nachazy“. LA SNK, sign. 240 BN 1, pag. 575-576.

³² Benka, P.: Jazyk v historickom výskume, c. d., s. 642-643.

³³ „Kdežto slowo indulgentia znaměna dispensationem (sclavice) dopřjatá, anebo dopusstenj, dowolěnj“. LA SNK, sign. 240 BN 1, pag. 445. „Nebo ne bez přjčiny w bulli stoj slowjčko inexhaustus (scilicet thesaurus) proto, že totižto papežowé tak giž stsedřj ponekud“, že udelowáli odpustkůw na tak a tak mnoho rokůw, dnj etc., že na to hledjce, dáwno by ten giž poklad se byl prebral a pretrhl, kdyby nebyl inexhaustus nepretažitědný, sclavonice aliter reddi vox hoc non potest meo iudicio“. LA SNK, sign. 240 BN 1, pag. 461.

³⁴ Burke, P.: Jazyky a společenství v raně novověké Evropě, c. d., s. 117-118.

rukou na margu súběžne s textom, v ktorom opakovanie opisoval, ako diabol (*diabel*) ovláda ľudí.³⁵ Domáca podoba slova a jeho silne negatívny obsah podmienili použitie poznámky o slavizme – presnejšie slovackizme, hoci rozšírený a zrozumiteľný výraz diabol počas čítania kázne azda nebolo potrebné vysvetľovať.

Poslednú skupinu dokladov priamo reflektujúcich vlastný jazyk kazateľa tvoria spojenia vysvetľujúce význam slov čistě... *po slowensku*, nie však v územnom zmysle, ale podľa použitého kontextu opäť v jazykovom.³⁶ V odpovedi na otázku, či pápežovi vnukol udeľovanie odpustkov veriacim sv. Duch za ich návštevu kostolov v Ríme jednoducho, čisto a krátko po slovensky Abrahamides odpovedal nie – latinským *non*, ktoré snáď považoval za dôraznejšie. V inej kázni odkázal na ľudový jazyk autentickejšie, keď kritizoval závislosť celých krajín na pôžičkách s úrokmí, ktoré sa čisto po slovensky nazývajú úžera.³⁷ Nemožno vylúčiť, že pripomenutie zrozumiteľnejšieho – „čistého“ domáceho jazyka malo zvýrazniť celkovú morálnu závažnosť ohlasovaných svedectiev. Treba pripomenúť, že Abrahamides v žiadnom z uvádzaných dokladov nevzťahoval prívlastok slovenský na celý text svojich kázni. Spresnenie sa viazalo iba selektívne na konkrétne výrazy a fenomény. Blízku funkciu nadobúdalo v prípade odpustkov preloženie latinského *indulgentia* „naším jazykom“,³⁸ čo možno považovať za synonymum pre dobovú slovenčinu. Do rovnakej kategórie podľa všetkého nepatrí vyššie spomínaná zmienka o materinskej reči. Kazateľ pod ňou v danom prípade chápal akýkoľvek hovorený ľudový jazyk – protipól latinčiny. Zároveň však okrem latinskej Biblie rozlišoval českú Bibliu. Okrajová zmienka o jubilejnom roku, v českej Biblii nazývanom léto milostivé³⁹ tvorí samostatnú podskupinu v nazeraní na jednotlivé jazyky. Je zrejme príznačné, že Abrahamides od češtiny striktné neoddeľoval slovackizovaný jazyk, ktorý sám používal. Prívlastok použitý pre Bibliu vystihoval najmä pôvod tlačeného Písma, s ktorým pracoval. Bádanie na základe jazykového rozboru kázni identifikovalo jej konkrétnu redakciu – Kralickú Bibliu. V slovenskom evanjelickom prostredí predstavovala dôležitý nástroj utvárania identity v kanonizovanom a relatívne zrozumiteľnom jazyku.⁴⁰ Už od sledovaného obdobia a ešte výraznejšie v 17. storočí je však možné pozorovať záujem evanjelickej intelektuálnej elity o priblíženie písaného jazyka hovorenej slovenčine. Napokon sa uplatnila čeština so špecifikáciou pre písaný a tlačený, nie pre hovorený jazyk.⁴¹

Spomedzi ďalších ľudových (v modernom chápaní národných) jazykov sa opakovane možno stretnúť s vymedzovaním nemčiny a jej používaním v podobe stručných prísloví. V rámci napomínania pred Božím trestom a pominuteľnosťou Abrahamides pripomenul slová Nemcov „Križ učí modliť sa“, ktoré snáď pre krátky rozsah ani nepreložil a dodal k nim slovenské príslovie. V inej kázni počas kritiky podvodníkov a okrádania blízkych vyslovil príslovie Nemcov „Žiadny úrad nie je tak nízky, aby v ňom niekto neverný nemohol slúžiť“. Tento obsiahlejší

³⁵ LA SNK, sign. 240 BN 1, pag. 580.

³⁶ V zmysle „na Slovensku“ interpretoval Kišš, I.: Etická kritika slovenskej spoločnosti v kázňach Izáka Abrahamidesa z roku 1600, c. d., s. 40; Kišš, I.: Výskumy Fedora Ruppeldta na Abrahamidesovej postile z r. 1600–1601, c. d., s. 12–13.

³⁷ „Na tuto otazku sprostě, čistě a kratce po slowensku odpowjdam, že non“. LA SNK, sign. 240 BN 1, pag. 425. „Proč kráginy pustatěj skrze borgowánj a pugčowánj, kterěz se čistě teprowá po slowensku gménuge užera“. LA SNK, sign. 240 BN 1, pag. 601. K úžere viac Kalajtžidis, J.: Superintendent Izák Abrahamides Hrochotský a jeho Zvolenská postila. In: *Historia Ecclesiastica*, 2020, roč. XI, č. 2, s. 75–77.

³⁸ „Tato indulgentia, t. g. popausstěj anebo odpausstěj hřjchůw, gménowála se nássjm jazikem odpustek“. LA SNK, sign. 240 BN 1, pag. 449.

³⁹ „Annus Jubilaeus (anebo jako podle yaziku židowského se gménowáti muože rok zwuku, anebo rok propusstenj) gménuge se v české Byblii léto milostiwé“. LA SNK, sign. 240 BN 1, pag. 415.

⁴⁰ Ruppeldt, F.: Izák Abrahamides – kazateľ, c. d., s. 126; Kišš, I.: Etická kritika slovenskej spoločnosti v kázňach Izáka Abrahamidesa z roku 1600, c. d., s. 37; Kowalská, E.: Language as a means of transfer of cultural values. In Burke, P. – Pochia Hsia, R. (eds.): *Cultural Translation in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007, s. 56–60.

⁴¹ Ďurovič, J. P.: *Evanjelická literatúra do tolerancie*. Turčiansky Svätý Martin: Matica slovenská, 1940, s. 46; Ďurovič, L.: *Predhistória spisovnej slovenčiny*. Bratislava: Veda, 2018, s. 119–121.

výrok následne parafrázoval a vysvetlil. Zaradil k nemu opäť aj príslovie v slovenčine s podobným zmyslom.⁴² Chápaniu odlišnosti a autonómnosti Nemcov zodpovedalo aj územné vymedzenie nemeckej zeme – Nemecka. Abrahamides ju spomenul pri kritizovaní činnosti stredovekého dominikánskeho kazateľa Jána Tetzela *w nemecké zemi*.⁴³ Na druhej strane, v samotnom slovenskom resp. českom texte sa vyskytujú početné germanizmy z rôznych oblastí života (napr. cajghaus, flajšhákovat', handlovať, varštat). Možno ich zdôvodniť pôsobením Izáka Abrahamidesa v nemeckojazyčnom prostredí, ako aj dlhodobým ovplyvňovaním jazyka v regióne bankských miest. Z domácich jazykov Uhorska sa v texte vyskytujú aj slová prevzaté z maďarčiny, často z oblasti administratívy a vojenstva (napr. časár, feďverderek, šereg, vajda). Pozoruhodné je v tejto súvislosti zistenie F. Ruppeltda. Na základe štúdia celej rukopisnej postily konštatoval zreteľnú prevahu germanizmov nad hungarizmami.⁴⁴ Navyše, na rozdiel od nemčiny sa v rukopise neobjavuje priame odkazovanie na maďarský (resp. uhorský či uherský) jazyk, ani slovné spojenia v maďarčine. Môže to zodpovedať poznatkom o jazykovej diferenciacii protestantských kazateľov, ktorá sa v Uhorsku v závere 16. storočia už zreteľne prejavovala.⁴⁵ Možno preto sumarizovať, že Abrahamides popri biblických alebo literárnych jazykoch aktívne využíval predovšetkým slovakizovanú češtinu a nemčinu.

Záver

Rozsiahle rukopisné dielo zvolenského kazateľa Izáka Abrahamidesa Hrochotského patrí k najstaršej zachovanej kazateľskej tvorbe napísanej v literárnom jazyku slovenských evanjelikov. Súbor kázni vyjadruje široké jazykové kompetencie, rétorické nadanie, ale aj identitu autora. Na primárny jazyk – slovakizovanú češtinu – nadväzovala výrazne zastúpená latinčina s charakteristickým prepínaním kódu a miešaním vyššieho a nižšieho štýlu. V tomto prípade platilo povestné *verba volant, scripta manent*, nakoľko citáty a frázy z klasických diel a biblických kníh v originálnom znení mohla zrejme prijímať iba menšia časť poslucháčov. Pre väčšinu plnila sprostredkujúcu a vysvetľujúcu úlohu jednoduchšia ľudová reč so slovakizmami, ale i germanizmami a hungarizmami. Jej základ v češtine viedol kazateľa k prepájaniu s miestnym jazykom, pričom problematické pojmy v konkrétnych prípadoch vysvetľoval v slovenskom jazyku. Obmedzený okruh možných analógií (domácich kázni zo záveru 16. storočia) predbežne nedovoľuje vysloviť zovšeobecňujúce závery. Nemožno však vylúčiť, že Abrahamidesova kazateľská činnosť vzhľadom na jeho vzdelanie a pôsobnosť presahovala dobový štandard a bežnú produkciu.

⁴² „My také newjmé, w kteru wssakže w každy hodinku na sebe strelu Božj a smrt očekawámé, yakož y musjmé: Oho: horliwegssie se modljmé zagisté: Nemezczj mluwj: Kreuz lernt betten: Strách se smrti rowná“. LA SNK, sign. 240 BN 1, pag. 25. „O čemž gest y príslowj obeczne: Že žadna ssperká tak chudá nénj, z njžby ten kdo gj obracýa na rožnjčku druchdý netczo neobtrhol: A Nemcy: Es ist kein ampt so gering, es ist keines werth, t. g. žaden vrád tak chaterný nénj, w nemžby nekdo pro newěrnost némohl zaslužiti“. LA SNK, sign. 240 BN 1, pag. 599.

⁴³ LA SNK, sign. 240 BN 1, pag. 509.

⁴⁴ LA SNK, sign. 240 AN 3, Úvahy o kázňovke – rukopise I. Abrahamidesa z r. 1600–1601, s. 15–16.

⁴⁵ Csepregi, Z.: A reformáció nyelve. Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálatá alapján. Budapest: Balassi Kiadó, 2013, s. 363–366.